

J E L E N T É S

A

GYULAFEHÉRVÁRI KÁPTALAN LEVÉLTÁRÁBAN

TETT KUTATÁSOKRÓL.

(Felolvasatott a M. Tud. Akadémia II-ik osztályának 1880. okt. 11-ikén
tartott ülésében)

SZILÁGYI SÁNDOR

RENDES TAG ÁLTAL.

BUDAPEST, 1880.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Mióta az »Erdélyi országgyűlési emlékek« összegyűjtésével foglalkozom, már háromszor jártam be Erdélyt. Nagyjában mindig ugyanazon helyeken fordultam meg; ugyanazon levéltárakat vizsgáltam a szerint, a mint az országgyűlések történetének megírásában előhaladtam. Néha egy-egy főúri levéltár is megnyílt s nem keresett dolgot, mondhatni, csak ilyenekben találtam. Ugyszólván mindig készre mentem s a meglepetések számításomon kívül estek.

De Erdély a rejtett kincsek hazája, melyekből — mint a tenger mélye néha fölveti azt, mit eltemetett, — igen sokszor azoknak juttat, kik nem is keresik. Egy szegény román vagy magyar földműves túrja a földjét s olyan őskori arany ékszerekre bukkan, hogy a tudósok elbámulnak rajta. Máskor a bányák elrejtett zugában viaszlapokra akadnak, vagy a mi a bányászokra még jobb, midőn már egy-egy aknát el akarnak hagyni, véletlenül olyan ér tárul fel előttök, melyenről nem is álmodtak. Ismét találnak őskori leleteket, melyek még a trójai kincsek kutatójának is felköltik figyelmét. Van nekem egy tisztelt barátom Hunyad megyében, történet-kedvelő és nyomozó s passionatus gyűjtő. Alig három éve fogott a gyűjtéshez s Hunyad megye történetéhez olyan kincset hozott össze eredeti oklevelekben, mely már maga egy nem kis, hanem jelentékeny múzeum. Pedig inkább csak elveszni nem hagyta a veszni indultakat, mert becsülni tudván a gyűjteményeket, sok passionatus gyűjtő hibájával: hogy a mi kezére akad, attól nem tud megválni, épen nem bír s például egyik legérdekesebb s történelmileg is legfontosabb okmányát 1304-ből a konyhatűzhely alól huzta ki.

S midőn a főurak és kisebb nemesség levéltárait még sokkal kevésbé ismerjük, mint azok megérdemelnék, igen ter-

mészertesnek látszik a föltevés, hogy azokban történetünk sok nem ismert adatára bukkanhatunk. Tudva van, hogy a fejedelmek tanácsurái, követei, megbizottai, országgyűlési törvények daczára sem szolgáltatták be az utasításokat, fejedelmi parancsokat s államiratokat; ezeket leginkább az egyes családok levéltáraiban találhatjuk meg. Sok elpusztult ugyan az ilyen levéltárak közül, de nem mind, s lassankint csak napfényre fognak jöni a rejtett kincsek. Meg vagyok győződve, hogy a mint a történeti kutatások nagyobbodó tért foglalnak el, apadni fog a meglepetések száma is.

Hanem, hogy a gyulafejérvári káptalanban egész halma-zára találjak az ismeretlen politikai és művelődés-történeti adatoknak, arra nem voltam elkészülve.

Ezt a káptalant két — úgynevezett — végpusztulás érte. Mikor Báthory Zsigmond elhagyta Erdélyt, összetépte, elégette cancellariáját és levéltárát. A mi megmaradt, az is pusztulás-nak volt kitéve. Még Fancsali közzé tette a káptalan-örök levelét, melyben istenért kérik a fejedelmet, hogy tegyen valamit a káptalanért, mert az ország annak, ha végkép elpusztúl, kipótolhatlan kárát fogja vallani. A szerencsés véletlen ennek a folyamodványnak fogalmazatát látnom engedé, s ebből meggyőződtem, hogy — a mint sejtettem — Szamosközy írta. Ez a gondos ember aztán megint összehozta, a mit lehetett, s a káptalan egy félszázadig ismét jó karban volt. 1658-ban újabb és nagyobb pusztulás érte; akkor tatár hordák dúlták fel, elszórták, felégették s szörnyű olvasni Szalárdyban, hogyan lett ismét semmivé. Attól fogva nagyobb pusztulásról nem olvasunk, de hogy a levéltár mégis valami a mult században szokásos scartirozást szenvedett, azt abból gyaníthatjuk, mert tulajdonképeni államirat a családi és periratok halma-zában csak ritkán és elvéve fordul elő.

Mind három erdélyi utam alatt megfordultam Fejérvárt is, s mindig több napot töltöttem benne; átnéztem indexeit, sőt az egyes cistákban is kutattam. Ott volt a levéltár közepében egy roppant nagy láda, — harmadfél öl hosszú, fél öl széles — lezárva, portól ellepve, mint egy tisztas levéltárhoz illik; sokat dolgoztam felső lapján, sok oklevelet terítettem el rajta; de mintán azt a felirást viselte magán, hogy »Urbaria-

lia,» nem voltam kíváncsi tartalmára. Más is csak úgy volt, mint én; sem Szabó Károly, sem Pesty Frigyes, sem senki, aki ott megfordult, a század első felében kelt urbéri dolgokat nem kutatta.

Pedig ez a láda rejtette magában azokat a politikai és művelődés-történeti adatokat, melyeket a cistákban hiában kerestem.

Beke Antal kanonok úr átvévén a levéltár igazgatását, arra a szerencsés gondolatra jött, hogy felbontsa azt a rejtelmes ládát. Az első alkalommal, midőn szerencsém volt az ügybuzgó, magas műveltségű s a fáradhatatlanságig tevékeny férfival beszélhetni, s midőn én elmondottam neki, hogy saját jegyzeteim alapján a Batthyány-levéltárból s a káptalauból néhány országgyűlési irományt s azokkal kapcsolatos okiratot akarok lemásolni, figyelmeztetett, hogy ez a csak nem régen felbontott s eddig még senki által át nem kutatott láda sok czéломra tartozót rejthet magában s felajánlá szives segédkezését annak átkutatására. Már akkorra ki voltak szedve s le voltak porolva az irományok, s a munkához annyival könnyebben foghattam. Hálás köszönettel fogadtam az előzékeny felhívást s azonnal dologhoz láttunk.

I.

Tizenkét napi megfeszített és kitaró munka után, melyet Beke kanonok úr páratlan önmegtadással osztott meg velem, némi megnyugvással mondhatom el, hogy sem Báthory Zsigmond kogyeletlensége, sem a tatár hordák vandalizmusa nem tette úgy tönkre Erdély államlevéltárát, hogy történetének még sok nagybecsű emléke ne maradt volna fenn. Mindazt, a mi az erdélyi államlevéltár politikai részéből fenn maradt, úgy hittem, s e meggyőződésemet ki is mondtam, a vörösvári s a budai kamarai levéltárban lehet keresni, hova az a Rákóczyak levéltárból került. E két óriási levéltár egymást egészítette ki. Látszott, hogy az összetartozó darabok el vannak egészen történetesen, minden rendszer nélkül szakasztva egymástól, levelek és válaszok össze-vissza, s midőn czéломra vonatkozólag ezek másolásához hozzá fogtam, csakugyan sikerült az egymást kiegészítő darabok összeállítása.

De a Rákóczy-levéltár töredékeiben az ő korukat megelőző államiratokra is találtam s ma már örömmel mondhatom el, hogy ezeket viszont a fejérvári káptalan lymbusából pótolhatja a buvár, mely az Árpádkortól elkezdve egészen a XVII. század végéig nyulik ugyan, de az egészet áttekintve mégis azt a képet mutatja, hogy az erős rombolásokat kiállott levéltár töredéke.

Legyen szabad e helyen egy kis vázlatos rajzot adni róla.

A hártyaokmányok egy része még jó állapotban van, úgy, hogy a XIII. századtól elkezdve a mohácsi vészig Béke kanonok úr 121 egész s huszonöt kevés sérülést szenvedett okmányt tett félre, melyek közül egynehány a levéltár bélyegével el van látva, tehát nem ismeretlen; túlnyomó része azonban egészen ismeretlen. Sokkal nagyobb a megrongáltak, a félben levők száma; némelyikből csak egy kis töredék maradt meg, másiknak közepéből egy darab, harmadiknak eleje, negyediknek alja; ezek között kevés a csak némi részben is használható s mindnyája olyan forma rombolás nyomát hordozza magán, melyről Szalárdy emlékezik, midőn a káptalan feldulatását leírta.

Ugyanezt mondhatni a papír-okmányokról is, melyek a XV. század közepével kezdődnek, s nevezetes részben a káptalan történetéhez szolgáltatnak adatokat, mint kiadványok, szabályzatok, conceptusok, formulárek stb.

A mint a XVI. századhoz érünk, a levéltár láthatólag nagyobbodik. A XVI. századi magyar, latin s más nyelvű levelek és hivatalos iratok négy nagy csomagban vannak chronologiailag rendezve, s ezek közt néhány összeírás, végrendelet s más ilyenmű művelődés-történeti adat is van. De legbecsesebbek a politikai iratok, melyek a mohácsi vész előtt kezdődnek. Ilyen az »Instructio Osvaldi Korlatkövy ad regem Poloniae die 6-ta Januarii 1509.« eredeti fogalmazvány, ha nem csalódom Verbóczy kezétől ered; egy pár eredeti levél a mohácsi vész előtti időből; két töredék országgyűlés Ferdinánd idejéből s egy pár János királytól, három egykorú példány a Martinuzzi korából; egy, az 1548-iki szentgyörgynapi köleséri egészen ismeretlen; s a másik kettő is szerencsére olyan, melyeket eddigelé csak mult századi másolatban bírtunk. Nevezetes János Zsigmond 1570. decz. 27-iki Békes Gáspárnak, a

esászárhoz küldött követének, s Báthory Istvánnak 1572. máj. 22-én Giczey Jánosnak adott instructiói, melyek mind eredeti példányok. De fogalmazványokban is elég gazdag e korszak Báthory István, Kristóf és Zsigmond idejére vonatkozólag.

Még sokkal gazdagabbá lesz a levéltár a XVII. századon kezdve. A Rudolf uralkodásához is nyújt egy-két adatot; de gazdagsága Bocskayval kezdődik. Ugy látszik, hogy itt a Mágócsy-levéltár olvadt bele, mert ennek Bocskayval, Homonnayval, Báthoryval folytatott levelezése is benne van.

E csomagok átnézése alkalmával azonban más sajnós eredményre is jutottam: hat iv eredeti fogalmazványra, melyet első megpillantásra Szamosközy kézírásának s egy három ívből álló epigramm füzetre, melyet szintén e szerző művének ismertem fel; az első hat ívből három iv »Hebdomasai«-nak töredéke, még pedig eddigelé nem ismert s e szerint ki sem is adott könyveinek részletei. Íme tehát e három ív mutatja, hogy a Hebdomások be voltak végezve. Lesz-e szerencsés kéz, mely nagy humanistánk e kiváló művének elzüllött részeit valamely levéltár porlepte zugában felfedezze, nem tudom, de remélni is alig merem. Ez a három ív: magni nominis umbra, csaknem kétségtelenné teszi, hogy a fogalmazványok többi része az 1658-iki nagy rombolást nem élte túl. Így vagyunk az 5-ik s 6-dik töredék ívvel is. Nekem úgy tetszik, hogy az a »De Originibus Hungaricis«-nak töredéke; oly töredék, melyből alig tudunk többet, minthogy Toppeltinnek és Czwitternernek igaza volt, kik még látták e munkát. De ha valakinek eszébe fog jutni, recolligálni azokat az emlékeket, melyek a XVI. század második s a XVII. első felében élt humanistáktól fenn maradtak s azokból műveltség-történetünknek egy fontos és nevezetes fejezetét megírni, az ennek az összerongyolott és megsárgult ívnek nagy hasznát fogja venni. Óh fényes név, s régóta elfeledett tehetség, te Forgách Ferenczcel régi történetírásunknak kiváló alakja bizonytal megérdemled, hogy a hálás utód irodalomtörténetünknek egy lapját emléketeknek szentelje.

De folytassuk a lymbus ismertetését.

Bethlen Gábor korára vonatkozólag két csomag lett összeállítva; egy politikai és egy művelődés-történeti. A Balassa-féle támadás adataira nézve igen gazdag ugyan az orszá-

gos levéltár azon osztálya, mely a Thurzó-féle iratokat foglalja magában, de Bethlennek saját alattvalóihoz s a portához való viszonyát hiában keressük ottan. Ez időben a szombatos Péchy-nek befolyását még semmi sem törte meg, s a portai követeknek Sövényfalvynak, Tholdalaghynak, Balassi Ferencznek hozzá írott levelei az ottani viszonyokról érdekes rajzokat adnak. De Péchynek több másféle levelezése is maradt fenn ottan úgy, hogy aligha tévedek, ha azt mondom, hogy az államférfiu bukása után elkobzott levéltára a fehérvári káptalanba olvasztatott.

Ott találtam Bethlen halálos ellenének Dóczy Andrásnak, nem sokkal elfogatása előtt 1619. aug. 7-én Bethlenhez írt hosszú levelét, mely e kétszínű és fondorkodó ember szívébe hágy bepillantani.

Mennél kevesebbet tudunk Bethlen portai viszonyairól, annál becsesebbek az 1620—1629. közti időből fennmaradt portai levelek, főkép az 1624. és 27-ikiek. Egy más sorozatról a Bethlen és Alvinczy közt folytatott levelezésről külön lesz alkalmam szólni.

Attól fogva, hogy Salamon nagy fontosságu munkáját »Magyarország a török hódítás korában« kiadta, a portai viszonyok ismeretére aránylag kevés történet. Mintha a kérdés be volna fejezve. Kétségtelen igaz, hogy Salamon munkája annyira tisztázza az ügyet s oly helyes világításban tünteti fel, hogy az embernek hű és igaz képet nyújt a török-magyar viszonyokról; de ő nem merítette ki ezek történetét, csak meggyújtotta a fáklyát, melynek világánál kell a kérdést tekinteni s megjelölte az irányt, melyen haladni kell. Mert bármily egész is az ő korrajza, az mégsem története a török uralomnak. Midőn az ő műve világot látott s midőn a »Török-Magyarkori Államokmánytár« első kötetei megjelentek, még nem voltak megnyitva a buvárlatnak a Lajtán inneni és tuli levéltárak úgy, hogy mind az az adat, mely eddigelé világot látott, távolról sem elegendő a török-magyar diplomacia történetének megírására. A kérdés magyarországi részét illetőleg a bécsi titkos levéltár Turcicák osztályában megtalálja a buvár az anyagot s a Gévay által kiadott három kötet a publicálás leghelyesebb formáját is megjelölte.

De mit mondjunk Erdélyről? Vajjon e kis országnak portai diplomaciája annyira másodrendű volt-e, hogy történetének földterítésére mit sem kell tennünk? A Szalay által kiadott »Protocollum Báthorianum« s az a másik, mely az országos levéltárban őriztetik, mást bizonyítanak. Erdély nemcsak a két Oláhország, hanem maga a porta viszonyainak fejlődésére is birt befolyással, sokszor döntővel a két elsőre s épen nem megvetendővel az utolsóra. Oly embereknek mint Bethlen Gábor s I. Rákóczy György súlylyal birt szava a divánban s a magyarországi basák és bégek nem egyszer változtak az ő befolyásuk által.

Mindig érzett hiánya volt történetírásunknak, hogy az erdélyi diplomacia irományait nem bírjuk s eddigi kutatásainkban is úgy szólva csak foszlányait, töredékeit tudtuk összehozni.

Ime most a fehérvári káptalan újon megnyitlt küncsei közt előttem állt I. Rákóczy György levéltárának az a része, melyet az országos s vörösvári levéltárakban oly sajnosan nélkülöztem: Rákóczy diplomaciája. Tizenhét nagy csomagban évenként és személyenkint vannak rendezve a szerint, a mint az oratorok s kapitánok megfordultak Konstantinápolyban s az oláh fővárosokban; az utasítások, a portáról küldött értesítések s végjelentések.

Egy kis képét nyerjük I. Rákóczy György diplomaciai testületének, ha évenkinti sorozatban felszámítjuk azokat, kiknek jelentéseit tartalmazzák e csomagok.

- 1631. Szalánczy István
- 1632. Szalánczy István, Tholdalaghy Mihály.
- 1633. Tholdalaghy, Szalánczy, Körösi István, Mikó Ferencz.
- 1634. Réthy István, Szentpáli, Mikó, Szalánczy.
- 1635. Réthy, Szalánczy, Szentpáli, Tholdalaghy, Mikó, Sebesi Boldizsár.
- 1636. Szalánczy, Tholdalaghy, Sebesi, Réthy, Körösi, Szentpáli, Bakó Péter.
- 1637. Körösi, Szalánczy, Réthy, Sebesi, Tholdalaghy.
- 1638. Szalánczy, Sebesi, Réthy.
- 1639. Réthy, Tholdalaghy.
- 1640. Réthy, Serédi, Maurer.

1641. Sebesi, Serédi, Kőrösi.

1642. Serédi, Sebesi Boldizsár, Kőrösi, Rác.

1643. Réthy, Serédi, Kőrösi, Maurer.

1644. Szentpáli, Hajdú, Sebesi Miklós, Sebesi Boldizsár, Serédi, Kőrösi, Maurer.

1645. Serédi, Szalánczy, Kőrösi.

1646. Szalánczy.

1647. Szalánczy.

1648. Gyárfás.

Ezenkívül egy külön csomagban őriztetik I. Rákóczy Györgynek portai levelezése; egy más csomagban Lengyelországgal folytatott diplomacziája s egy harmadik csomagban a portáról s a különböző magyarországi basáktól Rákóczynak küldött fermánok. Külön nagy csomagot foglal el a nevezetes 1636-ik év, t. i. a Bethlen Istvánnal folytatott versengés irománnyai s ezek közt meg van azon fermán eredeti példánya, melyet a budai basa önhatalmulag kiadott Rákóczy ellen. Viszont egy nagy csomag őrzi Rákóczynak az erdélyi s magyarországi államférfiakkal folytatott levelezéseit, melyek közül kiválik Pázmány Péternek 10—12 darab sajátkezű levele, továbbá Lippaynak, Esterháznak, Bornemisza Pálnak, Cseffei Lászlónak, végre ifjabb Rákóczy Györgynek, Bethlen Istvánnak, Kemény Jánosnak, Barcsay Ákosnak, Kassay Istvánnak stb. levelei nem is számítva ide a gazdasági levelezések csomagját. De ezek már a budai s vörösvári gyűjteményeket egészítik ki.

Egy néhány csomag van a II. Rákóczy György s az őt követő fejedelmek idejéből: Keménynek, Lónyai Annának, Barcsay Ákosnak levelezése.

Azon roppant kincs mellett, mely Apafy korára vonatkozólag a maros-vásárhelyi Teleki levéltárban őriztetik, alig jöhet tekintetbe Apafy Mihály kora. Mindamellott e kor történetirója sem fogja elkerülhetni, hogy Bornemisza Annának s Apafy Mihálynak mintegy tizenhat csomagból álló correspondenciáját meg ne tekintse.

Nagy fontosságú részét teszi e levéltárnak a művelődés-történeti adatok osztálya. Igazán gazdag és sokoldalú bánya ez, mely az akkori katonai és udvari élet, szokások és erkölcsök s közgazdasági viszonyok történetéhez bő anyagot szolgáltat.

Ime, tekintetes Akadémia, ez az a kincs, melyet Beke Antal kanonok úr buzgalma megnyitott a buvároknak. Legyen szabad azok közül egy, kettőről tüzetesebben is szólni.

II.

A XVI. század humanista történetirói közül senki sem érte fel Forgách Ferenczet. Ám legyen munkája oly mű, melyen az utolsó simítást még nem tette meg, de így is páratlanul áll. Bizonytal sokszor keserű volt; az is lehet, hogy olykor epébe mártotta tollát —, nagy oka volt rá s ha elfogadjuk Toldy hasonlatát, hogy ő korának Tacitusa volt, leginkább abban fogadhatjuk el, hogy a corruptiótól épen úgy irtózott, mint a hanyatló római korszak történetirója, ki szeretett erős vonásokkal festeni, hogy a bűn fertelmeit, a sülyedés ocsmányságát annál undorítóbb alakban tüntesse fel, azok előtt, kiket annak kerülésére akart bírni. Egy történeti munka, mint politikai irat is lehet remekmű, tendentiosus tartalmával tükröt tartva kortársainak — a Forgáché ilyen volt. Képzeljük csak ezt az olasz műveltségű államférfit hanyatlott és háborgó lelkével, küzdve önmagával, erős szenvedélyektől duzzadó korában. Keresve hol a bécsi, hol az erdélyi udvarban az államférfiakat, kiknek hazaszeretet, igazság és bölcsesség vezérfáklója s találva mindenütt emberi szenvedélyeket, önzést és haszonlesést s nem nyughatva meg másutt, mint humanista barátai irodalmi körében, s nem találhatva enyhülést, csak íróasztalánál s érteni fogjuk, hogy miért oly keserű, szigorú s néha még igazságtalan is történetében.

Forgáchnak életrajzát legteljesebben Toldy írta meg. Összegyűjtött minden adatot, mely előtte világot látott s megoldotta azokat, még egy csomó újabbal. De utolsó napjai történetéhez vajmi keveset talált s magyar levelet csak egyet ismert tőle. És, tekintetes Akadémia, épen utolsó napjaiból és épen magyar levelet őriz tőle a fehérvári levéltár. Kiutazásának körülményeiről értesíti Báthory Istvánt; leírja utazását, rajzolja páduai életét, beszél terveiről. De ha már a nem ismert adatok e halmaza is becessé teszi e levelet, kétszeresen annak tűnik fel az, ha magyar stíljének erejét, szépségét, zengzetességét tekintjük. Ám lássuk magát a levelet:

Illustrissime princeps etc. Post salutem etc. Az úristentől kérem nagy szívem szerint, hogy te fejedelemségedet ez új esztendőben tartsa meg jó egészségben és adjon fejedelemségednek minden dolgaiban jó szerencsét és előmentet.

Továbbá Dobronikból megírtam vala fejedelemségednek, hogy oda békével jutottam volt. Onnan mindjárt gályáért küldtem vala és az velenczéseknek generalis capitaneussok oly emberséggel cselekedett, hogy azonnal az fejedé levelére egy gályát adatott, kivel mind Velenczéig vitetött, hova nagy békével jutottam; és az uraságnak az fejedé levelét megadattam, mely nagy tisztességgel fogadta és ajánlotta is mindenben magát és gratiáját. Onnan mindjárt ide Paduában jöttem, és immár most itt vagyok az doctorok kezében, kik választig bának velem, és hiszem istent, rövid nap megmentnek ez mostani nyavalyától.

Kgls uram, jól emlékezhetik fejedé róla, hogy ez elmúlt bőthben, mikor együtt vala fejedé Christoff urammal ő nagyságával, könyörgöttem vala alázatosan te fejedének, hogy fejedé megtekintvén az én hív szolgálatomat és az atyafiságot is, ne rekesztene ki engemet is az ő gratiájából, hanem lenne valami kegyelmességgel hozzám. Akkor fejedé nagy kglis választott vala nekem, és arra ajánlotta vala kglsen magát, hogy fejedelemséged mind ott az országban s mind azon kivől, valahon lennék, minden kglsséggel lenne hozzám, és úgy segítene meg, hogy én mindeltig contentus lehetnék az fejedé gratiájával és segítségével. Azért kglis uram immár az isten engemet ide hozott, a hol egy ideig meg kell nyugodnom, mely nyugodalomra azon vagyok, hogy módot keressék, hogy az én mivoltom és rendem szerint itt is tisztességgel élélhessek. De mert hogy ezt az kit kívánok, véghöz nem vihetem az én magam erejével és tehetségemmel, könyörgök fejedének alázatosan, hogy fejedé most immár tegyen kglsséget velem és tegyen eleget az ő kglis fogadásának, legyen fejedé oly segítséggel, hogy én meg ne fogyatkozzam immár abban, az kit eltekéltem magamba, és az kit elkezdtem barátim által úgy annyira, hogy mihelen isten ez beteg-ágyból feltámaszt, azonnal valami jószágoeskát akarok venni, és az itt való élethöz hozzá szerzeni és készíteni magamot. Ebben nagy bizodalom vagyok éne-

kem az te fejedé gratiájában, és hiszem azt, hogy ehöz úgy segít meg fejedé, a mint méltó az fejedé kglsségéhez, és az mint az fejedé kglis fogadása és ajánlása érdemli. Én is, ha isten egészségemet adja, úgy akarom viselni életemet, hogy megismerje fejedé itt is az én szolgálatomnak gyümölcsét és hasznát. Mert én a mint reá feleltem fejedének, soha nem akarok más urat keresni fejedé, hanem a meddig élek, csak fejedének köteles és engedelmes akarok lenni. Annakokáért im ez dologért oda küldöttem Kovachoczy Farkast, hogy ő általa küldené meg fejedé, a mivel ez szükségemben meg akarna segíteni, kit hiszem, hogy kglsen megmível.

Továbbá a mi kevés adósságom ott vagyon fejedé, azt is mind az segítséggel egyetembe ugyan ő tőle küldje meg, hogy mind egygyel-mással lenne anni, kivel ezt, akit elkezdtem, véghez vihessem, és a kiben ez jövő Majus hóban végnek kell szakadni. Mely terminusra könyörgök fejedének, hogy expediáltassa úgy mindjárt el Kovachoczyt, hogy vétek nélkül itt lehessen, és az ő késésével az én végezésemet itt fel nem bont-hassa, kiben tudom, hogy az fejedé gratiájában meg nem fogyatkozom.

Mérthogy pedig most Kovachoczy által az pénz idehozásában ilyen alkolmatosságom vagyon, kit nem mindenkor találhatni ilyen meszsi földre, könyörgök fejedének, hogy ez esztendőre való sallarimumot is küldje meg tőle, hogy egy-szersmind jöjjön kezemhez, a mi kevés pénzem és költségem lehetne.

Azon is könyörgök fejedének, hogy tudja fejedé, azt az jövedelmet, mely későn szedhetni ott ki az jószágból, kit itt énnem igen nehéz volna várnom, kéválképpen hogy nincs is mindenkor, kivel idehozatni, hanem mivelje ez kglsséget fejedé velem, hogy adatná meg fejedé azt is azonképpen, a mint Gyulaffi László urammal végezése volt, kiben fejedé semmi kárt nem vall; mert azt az te fejedé tárházában, a mikor az jövedelem beszédésének ideje leszen, az tisztartók beszoáltatják, énnem pedig vele fejedé igen nagy kedves és hasznos dolgot teszen vele, kit mindörökké megsozolgálók fejedelemségednek.

Ez kglis uram az én alázatos könyörgésemnek sommája,

kivel ilyen szöksegembe idegen földön levén, te fejedhez folyamlni akartam. Mért hogy pedig ez mostani fejednek gratiájában és segítségében helheztettem minden dolgaimnak és teljes életemnek jövendő állapotját és mivoltát, könyörgök alázatosan és ugyan az istenért is kérem fejedet, hogy fejedet tegyen oly kglsséget velem, hogy ilyen nehéz dolgaimban és szöksegeben meg ne fogyatkozzam, hanem az fejednek kgl. s segítségével által lehessen itt is tisztességes életem és lakuásom (ügy), kiért minden erőmmel azon leszek, hogy fejednek minden hűséges szolgálattal meg szolgálhassak és meghálálhassak mindörökké.

Ezzel egyetembe ajánlom örökké való szolgálattal fejednek, mint kgl. uramnak. Az úristen tartsa etc.

Datum Patavii 16. Januarii, A^o 1576.

Illmae Cel. Vrae.

Servitor addictissimus et perpetuus
Franciscus Forgách m. p.
de Gimes.

Külszim: Illmo principi dno dno Stephano Báthori de Somlyó etc.

(Forgách saját kezével írt eredetije Gyulafejérváron)

Íme, tek. Akadémia, így írt Forgách Ferencz magyarul. Ugyanaz a velős, tömött nyelv, melyet kora legjobb íróinál találunk s mely sajnálatunkat csak élénkebbé teszi, hogy nem írta történetét magyarul.

III.

A levélesomag, melyet a fejevári káptalan új osztálya Bethlen Gábortól őriz, sokkal nagyobb és mindenek felett sokkal több oldalú, hogysen annak tüzetes bemutatásába ereszkehdhetném. De ha nem untatom önöket, talán járulhatok egykét vonással e nagy emberünk culturtörékvéseinek ismertetéséhez.

Sokáig ette a száműzetés kenyérét s fiatalságában sok keserű tapasztalatokon ment át. Még be sem végezte tanulmányait, midőn hazája védelmére fegyvert kelle fognia s azután bujdosásra adnia fejét. Attól fogva csak az élet volt mestere,

s ez nem adott neki sem időt, sem alkalmat bele mélyedhetni a tudományokba. Hanem azért bírt fogékonysággal azok iránt, s mihelyt hazájába visszatérhetett, talált időt figyelemmel kísérni azokat a tudományos mozgalmakat, melyek a nyugati államokat foglalkoztatták; midőn pedig a fejedelmi székét elnyerte s abban csak némileg megszilárdította magát, egy minden irányra kiterjedő reform-programmot tűzött maga elé, s annak valóstításához fogott. S keresztül vitte következetesen. Törvénykezési újításai ép oly fontosak voltak, mint azok, miket a sereg szervezésébe behozott s az ország zilált pénzügyi viszonyainak jó karba helyhezése nem utolsó uralkodói érdeme. Kereskedés és ipar virágzásnak indultak alatta; a közigazgatás jól volt szervezve s az ország vagyonban, erőben naponkint gyarapodott.

Mint az anyagiakra, épen oly nagy gondja volt az ország szellemi életének emelésére. A tanügy reformálása, élénk irodalmi élet megteremtése, a tudományok terjesztése, hazai történetírás cultiválása s egy egyetem felállítása legsúlyosabb állami gondjai mellett s még akkor is, midőn táborban volt, mindig foglalkoztatták.

Senki sem volt államférfiai közt, kivel ezekre vonatkozó terveit oly leplezetlen őszinteséggel közölte volna, mint Alvinczy Péter. A kassai pappal folytatott levelezéséből eddigelé vajmi kevés látott napvilágot; de egy se volt ezek közül, mely valami fontos adattal ne járult volna Bethlen életéhez. Íme most egy egész halmaz áll a buvárok rendelkezésére.

1615 nyarán Bethlen már biztosan érezte magát székében. Még nem volt ugyan ment a támadásoktól, de már összemérte erejét az ellenségeivel s az eddigi siker jövöre is jó reménnyel biztathatá. Kassa még ekkor Ferdinánd kezén volt, de a monumentális templom szószékéről protestans lelkész hirdette az ígét, kivel nehéz volt érintkezni az erdélyi fejedelemelek s épen ezért Bethlen, bár a főpap Alvinczy, régi ismerőse volt, teljes két éven át nem érintkezett vele. 1615. aug. 14. kereste fel először levelével; felhívta, »hogy ne kimélje őt semmi dolgában, hanem bátorsággal requirálja.« Hallja, hogy a váradiak őt akarják meghívni, honnan ő Keserői Dayka Jánost udvarába hívta, de ezt ő nem engedheti meg, fontosabb teendői vannak neki ott Kassán, ama nevezetes ponton. Két papnöven-

déket küld hozzá, kik külföldre mennek Pareushoz; ezentúl évenként fog kettőt kiküldeni.

Már ekkor lelke előtt lebegett a tanügy reformálásának eszméje, melyre az első lépést a fejevári iskola újja szervezésével meg is tette, hova 1621-ben Opiczot hitta meg. De a dolog lassan haladt s még ez évben is panaszkodott Alvinczynak »a magyar scholákban divatozó hitvány szokás (az az tanrend) miatt.«

Hogy a rossz tanrenden legalább a rokonságába tartozó gyermekeket illetőleg segítve legyen, maga vezette testvére István és unoka testvére János gyermekeinek nevelését. De kombinálta a házi és iskolai nevelést. Hogy az ifjak a közélet-hez szokjanak, részt kellett venniök az iskolai tanításban s hogy ennek hiányai pótolva legyenek, elismert nevű házi nevelőkről gondoskodott.

Egy ilyen tanítónak nagy hatalom volt adva a növendékek felett, s ezekbe viszont az akkori hibás tanítási fogalmak szerint csömörléség tömték a tudományt. Már reggel hat órákor a magyar professor a népszerű humanista Muretus epistoláit magyarázta nekik; ugyanazt nyolcz órákor a német deák fejtegette; 9 órákor compositiót kellett tenniök s tíz órákor abból és Muretusból vizsgát adtak. Tizenegy órákor volt az ebéd, de ez sem volt pihenés ideje, ekkor a bibliát tömték beléjük. Még jól ki sem fújhatták magokat s egy órákor már Muretus verseire került a sor s egyszersmind feladatot kaptak magyar nyelven, hexameterek készítésére s egész gyönyörködve nézték, »mint dimetiálja az ujjain az hexameternek hat régiáját, hogy többnek vagy kevesebbnek ne találja irni.« Három órákor vizsgát tett ismét a német professor Muratussal és az Arithmeticalával. Bizony nem könnyű dolga volt egy szegény urfinak, kit apja nagyobbra szánt.

S még vegyük ehhez azt a szigorú fegyelmet, melynek a növendékek alá voltak vetve.

A fejedelem, hogy a nevelés és a tanítás annál jobban menjen, egyik udvari történetíróját s különben is kedvelt és kipróbált belső emberét Beöthy Gábort adta a már növendék »Istók« a Bethlen István fia mellé nevelőnek s tanítóul melléje Károly Györgyöt. A felügyelet Alvinczy Péterre volt bízva, kinek

1621. nov. 12-ről Hunenbródból jellemző utasítást adott: »Parancsoljon gyakorta Kgd Károlinak, az gyermeket tanítsa szorgalmatosan, és ne magyar scolákban való hitván szokás szerént, hanem more jesuitarum exercealja az gyermek magát az oratio csenálásokban, legyen jó retor, orator, eloquens ha adatik. Az Kékedi öcsesét az jezsuiták immár retoricában promoteáltak volt, de nem akart pápistává lenni azt mondja, jóllehet féltvén attól, azért nem bocsátották vissza Bécsben, és mit proficiált volt ott való lakása? maga csak az mult telen ment vala, avagy tavasszal Bécsben. Ha az gyermeket attól nem félténem, jesuitával taníttatnám.«

Különben maga Beöthy iránt is voltak a fejedelemnek aggodalmi. Szigorú volt gorombaságig s fegyelmi rendszere kegyetlenséggel határos. A fejedelem csak akkor tudta meg, hogy »Istók« urfi nem igen kedvelli Beöthyt, midőn ez már künn volt s akkor tudta meg ennek okát is, hogy t. i. »az gyermeket agyban-főben gyakorta verte, mivel hertelen sora vagyon az barátomnak, s azért idegen az gyermek tőle. Kgd — írta Alvinczynek — megintse, úgy ne bánják vele, mivel már öregedik is naponként, az intéssel, fenyítéssel talán többet indicálhat, s ha az nem lenne elég, ostorral [lásson] hozzá.« Megbízta Alvinczyt, hogy a gyermeket is intse, hogy mesterének »szavát fogadván a tanulástól idegen ne legyen«; de intse Beöthyt is, hogy a gyermeket kemény magaviseletével magától el ne idegenítse s mindenekfelett, »hogy az öreg deákokkal való deáki exercitiumokra szoktassa.«

S azután is folyton figyelemmel kísérte az urfi nevelését s midőn már bevégezte tanulmányait, egy nagy európai útra küldte ki őket 1627-ben. Egész ndvarral mentek, Cseffey László, Bornemisza volt vezére a kised csapatnak s a felügyelettel István grófra ők voltak megbízva. Feladatuk volt Német-, Francia-, Spanyolországot, Nápolyt és Olaszországot bejárni, megfordulni mindenütt az udvarokban, megnézni a látni valókat. A tanítást az úton Horváth János vezette. »Tanítsad írásra — parancsolá Bethlen — vagy akarja vagy nem; utaitokban deákul, franczuzul beszélgetsetek, ne magyarul és actáitokat, látástokat magával irassátok le mindennap deákul, mely exer-

citium által szoktassa magát akár csak deákul való szólásra és levélíráásra, ha egyebet sem tud enni reá való expensák után.»

Istók urfi, mint e szavak mutatják, nem nagy előmenetelt tett a tudományokban s ez utazásnak lett volna feladata tapasztalatok által pótolni a tanulmány hiányát. De eleinte vígan kezdtek élni, Prágában hosszabban időztek, ott a nyugat-európai divatnak megfelelő ruhát csináltattak magoknak. 1627. nov. elején Berlinben voltak, onnan Hamburgba, decz. közepére Leydába érkeztek s onnan néhány héti tartózkodás után Párisba mentek. Spanyolországba a császártól kaptak ajánló levelet; de Bethlen lelkőkre kötötte, hogy e szoroson kath. államban »semmi disputatióra se egyéb akármi altercatióra ansat ne adjatok senkinek.« Bornemisza volt megbizva, hogy a fiatal embert mutassa be az udvaroknál és ismertesse meg a fejedelmi emberekkel. Kérve kérte pedig mindnyájokat: »viseljétek úgy magatokat, mint hű szolgálkhoz illik, egyesek legyetek, egymással ne veszekedjétek, magatok illetlenül való viselésével az ifjunak példát valami erkölcstelenségre ne adjatok, hanem szorgalmasan vigyázzatok inkább reá, cortesánok után ne vetemedjék, boritalnak magát ne adja, egészségére, életére, mint lelketekre, viseljétek gondot.« Különben az is szigoruan meg volt hagyva, hogy ez utazásokról naplót vigyenek. Az 1628. év ez utazással telt el, s utjokat haza felé Velenczén át vették, hol már szorosabb összeköttetései levén a fejedelemnek, közel hazájokhoz otthon érezhették magokat.

Ezalatt az erdélyi tanügy nevezetes változáson ment át. Bethlen egyszer gondjaiba fogadván a fejevári iskolát, gondoskodott annak felvirágoztatása felől; anyagilag gazdagon dotálta; kincstára mindig nyitva állt, ha a tanügy emeléséről volt szó. Azok az alumnusok pedig, kiket külföldi akadémiákon képeztetett, használható tanerökké váltak. Opicz a költő nem sokáig maradt Erdélyben, öt néhány évvel utóbb doctor Crell váltotta fel, de ez sem volt állandó. Mindamellett már oda emelte a tanügyet, hogy 1628. elején megnyugvással írhatta Alvinczynek »az mi fejevári scholánk, mely szépen kezdett floreálni, ha Kgd egyebektől nem hallotta, levelünköböl bizonyosan értheti, jó reménységű ifjak nevednek tudományokban, vadnak öreg deákok, reméljük 75 avagy nyolczvanon is, fő em-

berek gyermekei is, az pápista schola szintén üressen kezdett maradni.« Maga szabta meg a tanrendet s osztotta classisokra az iskolát; a principiában grammatikát, syntaxist, poesist, rhetoricát tanítottak, a magasabb osztályokban logicát, physicát, görögöt és zsidót. S ez évben primarius rectort is állított a tanárok élére, Bakayt, kit Alvinczy különösen ajánlott neki s ki egy ranggal magasabban állt a többi tanároknál s fajlandis ruha helyett granát posztót kapott.

Itt sem nyugodott meg. Oda akarta emelni, »hogy ne lenne utolsóbb az fejevári schola némely németországi scholánál.« Ugyanazért még 1628. év végén udvari történetíróját Beöthy Gáspárt Németországba küldte, hogy a fejevári iskolához tudós professorokat nyerjen meg. Beöthy sikerrel járt, Németország egyik leghíresebb tanárát s európai hírvé theologusát Alstaedet megnyerte, daczára, hogy e férfit a leydai egyetemről is kapott meghívást. Oly nagy volt a Bethlen név varázsa, hogy ő a gazdag hollandi városnál előbbre helyezé a távoli Fejevárt. Ő volt megbizva még két tanárt választani maga mellé s az ő választása Piscatorra és Bisterfeldre esett; mindhárman térítvényt adtak magokról, s lejövetelüket májusra ígérték. Az ő feladatuk lett volna megvetni alapját az erdélyi egyetemnek s ez bizonynal meg is történt volna, ha a sors Bethlen életét hosszabbra nyújtja.

Fejevár már akkor fényes város, valódi uralkodói székhely volt. A fejedelmi palota felépült tágas termekkel, szobákkal, melyek bútorozásához kelet és nyugat piacza válogatott fényűzési czikkékkal járult. A falakat freskók díszítették s azok alá jelmondatokat Opicz készített; a templom rakva volt műemlékekkel, melyek közül a legújabb a Károli Zsuzsánuué volt. Ugyanazon mesterrel készíttette, ki a bíbornokét emelte, s ki löcsei köfaragó volt. Aláhozásával Alvinczyt bizta meg, kinek e tárgyban 1622. máj. 15. ekkép írt: »kívánjuk ezt tőle, hogy istenben boldogult idvözült szerelmes házastársunknak készítsen egy monumentumot, melynek ottbenn való elkészítéséhez semmiképpen nem foghat, mert talán ő nem is látott olyan monumentumot, az mineműt mi akarunk vele készíttetni, tudniillik az Báthory Kristoff monumentomának formájára hasonlót akarunk csináltatni. Kgtek azért serio injungálja,

hogy mindjárt elkészüljön és egynehányad magával, az kikkel itéli, hogy véghez viheti, jöjjön be, hogy ugyan helyben Fejérvárott magunk mutogathassuk meg, és adhassuk eleiben kívánságunk szerént formáját.*

Maga a vár is élénk képet mutatott; a főuraknak palotái voltak benne s oly években, midőn a háború gondjai nem kötötték le az emberek figyelmét, vidám társas élet folyt ezekben. A fejedelem jó példával járt elől, kivált azután, hogy Brandenburgi Katalinnal házasságra lépett. Egyik Alvinczyhoz küldött levelében maga ír le egy balletet, melyben harmincz személy vett részt. A fejedelemasszony rendezte: »császár előtt is nevezetes lőtt volna az a ballett« — mondja Bethlen.

De ha ekkép olykor udvari élményeiről is értesítette Bethlen megbízott emberét, a kassai papot, annál többször fordult hozzá irodalmi, tudományos és vallásos ügyekben. 1621. nov. 24-én hunnóbrodi táborából panaszolja neki, hogy udvari papját betegsége miatt kénytelen volt hazabocsátani; kéri, hogy a szent ünnepekre küldjön valakit hozzá, legjobban szeretné, ha ő jőne, de ha ez nem lehet, »küldjen valamely jó eloquentiájú tudós embert mellénk, ne legyünk ilyen oktalan állatok módjára. Panaszolkodhatnám ez aránt az én tanítóimra, kikre annatim egy néhány ezer forintot költött(em) computatis computandis, otthonn nyugosznak, és én istennek igije nélkül kényszeríttem lenni; ha meg talállok halni is, mint valami oktalan állat, úgy kell meghalnom.«

Hogy az irodalom és tudományok sajtó utján terjesztésére gondja volt Bethlennek, az közönségesen tudott tény. Csak egy kevesbbé ismert adatot akarok az iratok alapján fel- említeni, s ez az, hogy a Keserői Dayka-féle »Gradual«-t már ő akarta kiadni, s erre nagy költséggel a papiros már be is volt szerezve.

Bethlen egész dicsőséges pályája alatt nagy gondot fordított könyvtára nevelésére, melyben főkép a történelmi, vallásos és harcászati munkák voltak gazdagon képviselve. Egyik kiváló óhajta volt, hogy kora történetét, melyben oly fényes és dicsőséges szerep jutott neki, megörökítve láthassa; épen ezért két historiographot is tartott: Bocatiust

és Beóthyt. 1621-iki táborozása alatt magával vitte Bocatiust, hogy majdan annak történeteit elkészítse; de a szegény historiograph Hunenbródon 1621. nov. 12-én meghalt. Bethlen azonnal írt Alvinczynek, »hogy azon historicum opusokat, kiket Erdélyből hozattunk vala ki, bízunk volt kezében, hogy azokból magát adjuválhassa,« hozassa el házától s visszatértéig tartsa magánál. Arra is megkérte Alvinczyt, hogy »fragmentáit és historica consignatiót« is vegye magához s tartsa magánál.

Mással is megbízta.

»Ez idő alatt pedig — írta levele végén — Kgd gondolkodjék magában felőle, kit gondolna és ítélné arra az állapatra illendőnek és elégségesnek lenni, ne maradnának enni sok szép dolgok perpetuum silentiumban.«

És mégis silentiumban maradtak. Beóthy historiographja, uralkodása első éveit írta le. Egyes emlékirók, kik fiatalon ismerék, egyes történetirók, kik nem is ismerék, szólotak róla röviden, magasztalólag ugyan, nagy nevének varázsa alatt, de annak a sok szép dolognak maig sem akadt érdemes történetirója. Az a sok rágalom, mely az egykoru pamphlettekben világot látott, nevéen tapadt; az a sok piszok, mit ellenfelei rá halmaztak, bemocskolta emlékét. A tisztelet és dicsőség nagy neve iránt csak honfitársai kis körében szállt firól fira, de kívül a kis ország határain, hol ma is áldják emlékét, nem sugározhatott s mi csak hordjuk a köveket és gyűjtjük az anyagot, melyekből jobb időkben, fogékonyabb korban meg fogják dicsőséges történetét írni. Akkor aztán teljesülni fog kívánsága, s az a sok szép dolog, a mit ő tett, nem marad perpetuum silentiumban.

*

És most, tekintetes Akadémia, mielőtt búcsút vennék a tisztelt barátom Beke Antal által, a tudomány használatára bocsátott levéltár ismertetésétől, engedjék meg önök nekem, hogy forró köszönetemet fejezzem ki, azon hasznos szolgálatért, melyet hazai történetírásunknak tett. Ő ott van a forrásnál. Szakértő és buzgó férfiú. E levéltár főbb kincseinek közzététele ő rá vár.